

ЛІСОВА Т. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного
та аграрного права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.4 (477)

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ

Статтю присвячено історико-правовому аспекту розвитку правового забезпечення відновлення земель. Досліджено специфіку відновлення земель на різних історичних етапах з урахуванням особливостей суспільно-політичних умов, а також земельного ладу відповідного часового періоду. Зроблено висновок, що охорона та відновлення земель здійснювалися найбільш ефективно протягом першого етапу розвитку правового забезпечення відновлення земель, зокрема протягом реалізації Столипінської земельної реформи.

Ключові слова: відновлення, заходи, охорона, земельний лад, земельна реформа, право землекористування, право власності.

Статья посвящена историко-правовому аспекту развития правового обеспечения восстановления земель. Исследована специфика восстановления земель на разных исторических этапах с учетом особенностей общественно-политических условий, а также земельного строя соответствующего временного периода. Сделан вывод, что охрана и восстановление земель осуществлялись наиболее эффективно в течение первого этапа развития правового обеспечения восстановления земель, в частности, в ходе реализации Столыпинской земельной реформы.

Ключевые слова: восстановление, мероприятия, охрана, земельный строй, земельная реформа, право землепользования, право собственности.

The article is devoted to the historical and legal aspect of the development of legal support for the restoration of lands. The specificity of land restoration at different historical stages has been studied taking into account the specifics of socio-political conditions, as well as the land system of the corresponding time period. It is concluded that the protection and restoration of land was most effectively implemented during the first stage of the development of legal support for the restoration of land, in particular during the implementation of the Stolypin land reform.

Key words: restoration, measures, protection, land system, land reform, land use right, property right.

Вступ. В умовах погіршення якісного стану земель особливої актуальності набувають заходи щодо їх відновлення. Комплекс правових проблем у сфері відновлення земель залишається надзвичайно актуальним в умовах кризового стану. Чинне земельне законодавство

в частині правового забезпечення відновлення земель на теперішній час не є досконалим. Отже, необхідне дослідження історико-правового аспекту відновлення земель, що є основою для вдосконалення чинного земельного законодавства України.

У контексті вищезазначеного варто виокремити праці сучасних науковців, насамперед Б.В. Ерофєєва, Ю.Г. Жарікова, А.О. Булгакова, проте їхні дослідження здебільшого присвячені історії правового регулювання земельних відносин загалом або обмежені аналізом правового регулювання раціонального використання й охорони земель у ХХ ст. Історико-правовий аспект забезпечення відновлення земель залишився поза увагою вчених.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення правових основ відновлення земель на різних етапах розвитку земельного законодавства в Україні.

Результати дослідження. Доцільно зазначити, що правове забезпечення відновлення земель у своєму розвитку пройшло декілька етапів і являє собою історичне явище, особливості якого залежать від специфіки суспільно-політичних умов, а також земельного ладу відповідного часового періоду.

З урахуванням зазначеного, у зв'язку зі змінами основи земельного ладу можна виділити три головні етапи правового забезпечення відновлення земель.

Так, першим етапом доцільно вважати початок ХХ ст. (дорадянський період), коли більша частина території України входила до складу Російської імперії.

Окремі положення, які регулюють земельні відносини, містяться в «Руській правді», Новгородській і Псковській грамотах, Соборному уложенні 1649 р. Так, «Руська правда» містила окремі положення щодо охорони общинної власності, до якої входили і земельні ділянки.

Як зазначають представники історичної науки, із XIV ст. влада почала приділяти більше уваги захисту земельних ресурсів [1, с. 38]. Проте, як зауважують науковці, на формування і розвиток земельного права загалом у дорадянський період насамперед вплинули Земельна реформа 1861 р. та реформи П.А. Столипіна (1906–1914 рр.) [2, с. 24].

Зокрема, як зазначає Ю.Г. Жаріков, особливого земельного законодавства до аграрної реформи П.А. Столипіна не було [3, с. 24]. Так, здійснення приватного землеволодіння загалом регулювалося нормами цивільного права, видобуток корисних копалин – Статутом гірничим, заготівля деревини – Статутом лісовим. Водночас закріплено окремі правові інститути, властиві саме земельному праву. Йдеться про земельні сервітути, коли власник земельної ділянки був зобов'язаний допускати проведення вишукувальних робіт на власній ділянці [3, с. 24].

На той час саме державним коштом виконувалися топографо-геодезичні, межові роботи. Зокрема, йдеться про меліоративні заходи, технічний нагляд за виконанням окремих робіт на землях, що належали селянським громадам, земствам тощо.

Науковці визнають, що до 60-х рр. ХХ ст. панівною формою господарювання було кріпосницьке господарство поміщиків-дворян [4, с. 63]. Маніфест від 19 лютого 1861 р. та Положення про селян, які звільнилися від кріпосної залежності, проголосили можливість селянина бути звільненим за викуп. Селянам надана можливість постійного користування земельним наділом, розмір якого визначався залежно від щільності населення та родючості ґрунтів. Громада як власник земель була наділена правом перерозподілу земельних наділів між її членами.

В окремих наукових працях звертається увага на документ, спрямований на реалізацію механізму правильного обробітку ґрунтів. Так, 25 січня 1875 р. видана «Настольная книга для русских сельских хозяев» (наведено мовою оригіналу – Т. Л.) [1, с. 39]. Окремі положення зазначеного документа стосуються якісного стану земель, зокрема йдеться про поняття «виснаження ґрунту» [5]. Зазначено якісне виснаження – зумовлене несприятливим станом поживних речовин у ґрунті, а також кількісне виснаження – зумовлене недостатньою кількістю поживних речовин у ґрунті [1, с. 40].

У наукових працях звертається увага на самостійний розділ книжки «Періодичний обробіток ґрунту», в якому зазначено заходи для покращення якісного стану земель. Йдеться про внесення добрив різного типу та механічний обробіток ґрунту. Крім того, проголошу-

ється необхідність оброблення засушливих земель, засівання їх відповідною рослинністю з метою відновлення якісного стану поверхневого ґрунтового шару.

Зрівняння земельних наділів, їх постійний перерозподіл призвели до роздрібнення угідь, невжиття заходів у сфері підвищення родючості ґрунтів, а отже, зменшення обсягів урожайності [6, с. 59].

Зазначена земельна реформа привела до заміни феодално-кріпацьких земельних відносин общинною формою землеволодіння, що заважала формуванню ринкових відносин у землеробстві, а згодом стала й перепорою для розвитку сільського господарства, що спричинило реформацію общинної форми землеволодіння [7, с. 120].

Пізніше з ініціативи голови Ради міністрів П.А. Столипіна протягом 1906 р. видано низку указів для врегулювання аграрних і земельних відносин із метою ліквідації громади, а також можливості виходу з неї селян із наділенням їх земельним наділом на праві приватної власності. Розвивається володіння хуторськими й отрубними земельними ділянками, що здійснюється на праві приватної власності.

Ухвалено низку указів, які докорінно змінили систему земельних правовідносин тих часів. Так, Указом від 3 листопада 1905 р. розширено діяльність Селянського банку з купівлі приватновласницьких земель і розпродажу їх селянам трудового типу на пільгових умовах; Указом від 8 листопада 1905 р. скасовано викупні платежі за надільні землі, відведені селянам після реформи 1861 р.; Указом від 12 серпня 1906 р. передано Селянському банку надільні землі, які були в сільськогосподарському користуванні і не входили до складу лісових дач тощо.

Значне місце в системі Столипінського законодавства мав землеустрій.

Прискорення темпів розвалу общини та ліквідація зрівняльного землевикористання, потреба в регламентації розширення діяльності землевпорядних комісій потребували зведення заходів землеустрою до єдиної системи [8, с. 116]. Звід раніше виданих законів та інструкцій зі змінами та доповненнями став основою Положення «Про землеустрій», затвердженого Законом «Про землеустрій» від 29 травня 1911 р. [9].

Положення «Про землеустрій» закріпило низку заходів у сфері землеустрою, запровадження яких добровільно або примусово покладалося на губернські та повітові землевпорядні комісії. До таких, зокрема, належали: виділення земельних ділянок окремим поселенням сільських общин; виділення земельних ділянок частинам поселень та новоствореним висілкам; відмежування земель від суміжних володінь; розподіл угідь, які перебували в загальному користуванні селян та приватних власників; виділення окремим членам сільських общин відрубних ділянок та ін. [10, с. 8].

Земельні перетворення за роки Столипінської реформи сприяли підвищенню урожайності з 1905 по 1915 рр. на 14%, у деяких губерніях – на 20–25%, хлібне вивезення порівняно з 1900 р. збільшилося вдвічі [11, с. 50–51].

У результаті аналізу періоду Столипінської реформи та розвитку земельних відносин до 1917 р. можна зробити висновок про формування ринкових відносин, результатом яких стало підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва [7, с. 126]. Незважаючи на висловлену позицію, що метою Столипінської аграрної реформи є не стільки мотивація дбайливого ставлення до використання земельних ресурсів, скільки економічна стабільність [12, с. 10], саме за роки зазначеної реформи відновлення якісного стану земель відбувалося найбільш інтенсивно й ефективно.

Другим етапом розвитку правового забезпечення відновлення земель є радянський (1917–1990 рр.).

Докорінні зміни у сфері правового регулювання земельних відносин відбулися після здійснення Жовтневого соціалістичного перевороту. Так, першим законодавчим актом радянської держави, декретом «Про землю», ухваленим Другим Всеросійським з'їздом рад 26 жовтня (8 листопада) 1917 р., який запроваджений в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (далі – УРСР) рішенням Першого Всеукраїнського з'їзду рад 12 (25) грудня 1917 р., було назавжди скасовано право приватної власності на землю [13, с. 77]. Крім того,

всі надра, землі, води та ліси, що мали загальнодержавне значення, переходили виключно у власність держави.

Відповідно до Декрету РНК РРФСР «Про соціалізацію землі» від 19 лютого 1918 р., у зв'язку зі скасуванням права приватної власності на землю остання передавалася трудящим на засадах зрівняльного землекористування [14].

Конституцією Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі – УСРР) від 14 березня 1919 р. проголошено негайну передачу селянам відібраних у поміщиків земель [15].

Подальший розвиток радянського земельного законодавства відбувався в напрямі кодифікації. Так, 29 листопада 1922 р. третьою сесією ВУЦВК ухвалено перший Земельний кодекс УСРР [16], який закріпив націоналізацію землі і скасування права приватної власності на неї. Зазначений Земельний кодекс не містив безпосередньо положень щодо охорони та відновлення земель. Проте окремі його статті встановлювали відповідальність громади перед державою за правильне та цільове використання земельних угідь (ст. 53), визначали порядок проведення сівозміни, землеустрою тощо (ст. 144).

У зв'язку з утворенням Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР), ЦВК СРСР 15 грудня 1928 р. ухвалив «Загальні засади землекористування і землеустрою» [17]. Зазначеним нормативно-правовим актом продовжено курс на соціалізацію селянських господарств і соціалістичних форм землекористування. Відповідно до нього, основною метою землекористування та землеустрою проголошувався розвиток виробничих сил сільськогосподарства, основними землекористувачами стали колгоспи та совгоспи.

13 грудня 1968 р. ухвалені «Основи земельного законодавства Союзу РСР та союзних республік» [18]. У ст. 13 зазначеного Закону встановлено обов'язок землекористувачів запроваджувати ефективні заходи щодо підвищення продуктивності ґрунтів, запроваджувати комплекс організаційно-господарських, агротехнічних, лісомеліоративних і гідротехнічних заходів щодо запобігання вітровій та водній ерозії ґрунтів, не допускати засолення, заболочування, забруднення земель, заростання бур'янами, а також інших процесів, які погіршують стан ґрунтів. Крім того, за зазначеним Законом, заходи меліорації й охорони земель, ползахисне лісорозведення, боротьба з ерозією ґрунтів та інші заходи, спрямовані на докорінне поліпшення земель, мали передбачатися в державних планах розвитку народного господарства і здійснюватися відповідними міністерствами, відомствами та землекористувачами. Законом передбачено особливу охорону сільськогосподарських угідь, особливо зрошених та осушених земель, а також обов'язок колгоспів, совгоспів, інших підприємств та організацій – користувачів земель сільськогосподарського призначення охороняти, відновлювати і підвищувати родючість ґрунтів.

Земельний кодекс УРСР від 8 липня 1970 р., що певною мірою продублював положення Основ, містив окрему гл. 6 «Охорона земель і підвищення родючості ґрунтів» [19]. У ст. 28 зазначеного Закону встановлювався обов'язок землекористувачів вживати ефективні заходи для підвищення родючості ґрунтів, не допускати засолення, заболочування, засмічення земель, заростання їх бур'янами, а також інших процесів, які погіршують стан ґрунтів. Колгоспи, радгоспи, інші підприємства, організації й установи, які користуються землями сільськогосподарського призначення, мали охороняти, відновлювати і підвищувати родючість ґрунтів (ст. 29). Окремі статті Кодексу містили норми щодо охорони земель від засмічення і забруднення, захисту ґрунтів від вітрової і водної ерозії, меліорації земель, використання меліорованих та еродованих земель (ст. ст. 30–34).

Як слушно зазначає Б.В. Єрофеев, правове регулювання земельних відносин у руслі соціалістичних принципів відбувалося зі значними складнощами, оскільки здійснювалося насамперед всупереч законам природи, у питаннях запровадження заходів щодо охорони та відновлення земель був відсутній особистий інтерес землекористувача, основний акцент було зроблено на примусі, а також апелюванні до його свідомості [7, с. 129].

Окремий розділ «Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про землю» від 28 лютого 1990 р. присвячений охороні земель, яка передбачала систему правових, ор-

ганізаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на їх раціональне використання, запобігання необгрунтованому вилученню земель із сільськогосподарського обороту, захист від шкідливих антропогенних впливів, а також на відтворення і підвищення родючості ґрунтів, продуктивності земель лісового фонду [20]. Крім того, невиконання обов'язків щодо забезпечення якісного стану земель, придатного для їх використання за призначенням, було однією з підстав для притягнення до юридичної відповідальності (ст. 53).

Згідно із зазначеним Законом, користувачі земельних ділянок були зобов'язані відновлювати та підвищувати родючість ґрунтів, а також інших властивостей землі; захищати землі від водної та вітрової ерозії, селів, підтоплення, заболочування, вторинного засолення, висушення, ущільнення, забруднення відходами виробництва, хімічними і радіоактивними речовинами, від інших процесів руйнування; від заростання сільськогосподарських угідь чагарниками і дрібноліссям, інших процесів погіршення культуртехнічного стану земель; забезпечувати консервацію деградованих сільськогосподарських угідь, якщо іншими способами неможливо відновити родючість ґрунтів; рекультивацію порушених земель, підвищення їхньої родючості й інших корисних властивостей землі (ст. 42) [20].

З початком сучасної земельної реформи 18 грудня 1990 р. Верховною Радою Української РСР ухвалено Земельний кодекс Української РСР [21]. У ст. 84 Кодексу встановлено обов'язок власників землі і землекористувачів, зокрема орендарів, забезпечувати збереження і підвищення родючості ґрунтів, а також поліпшення інших корисних властивостей землі; захист земель від водної та вітрової ерозії, селів, підтоплення, заболочування, вторинного засолення, висушування, ущільнення, забруднення відходами виробництва, хімічними і радіоактивними речовинами та від інших процесів руйнування; захист від заростання сільськогосподарських угідь чагарниками і дрібноліссям, інших процесів погіршення культур технічного стану земель; рекультивацію порушених земель, заходи щодо підвищення їхньої родючості та поліпшення інших корисних властивостей землі; знімання, використання і збереження родючого шару ґрунту під час робіт, пов'язаних із порушенням земель; тимчасову консервацію деградованих сільськогосподарських угідь, якщо іншими способами неможливо відновити родючість ґрунтів. Отже, у зазначеному нормативно-правовому акті, як і в «Основах законодавства Союзу РСР і союзних республік про землю» від 28 лютого 1990 р., певною мірою приділено увагу відновленню якісного стану земель, підвищенню їхньої родючості та поліпшенню інших корисних властивостей.

Протягом радянського періоду земля насамперед розглядається як основний засіб виробництва в сільському та лісовому господарстві. Правове забезпечення амортизаційних відрахувань на відновлення її якісного стану відсутнє. Отже, такі відрахування не здійснювалися.

Доцільно підкреслити, що, незважаючи на значну кількість нормативно-правових актів, розроблених і ухвалених у радянський період, питома кількість їх залишилася декларативними нормами та не забезпечила належну охорону та відновлення земель у реальності.

Значною подією третього (сучасного) етапу розвитку правового забезпечення земель є ухвалення 13 березня 1992 р. оновленої редакції Земельного кодексу України [22]. Разом із Законом України «Про форми власності на землю» від 30 січня 1992 р. [23] Земельний кодекс започаткував нові форми земельних відносин, скасував монополію державної власності на землю, закріпив приватну і колективну форми власності на землю.

В оновленому Земельному кодексі також приділено увагу охороні та відновленню земель. Так, власники землі і землекористувачі, зокрема орендарі, повинні забезпечувати збереження і підвищення родючості ґрунтів, а також поліпшення інших корисних властивостей землі; захист земель від водної та вітрової ерозії, селів, підтоплення, заболочування, вторинного засолення, висушування, ущільнення, забруднення відходами виробництва, хімічними і радіоактивними речовинами та від інших процесів руйнування; захист від заростання сільськогосподарських угідь чагарниками і дрібноліссям, інших процесів погіршення культур технічного стану земель; рекультивацію порушених земель, вживати заходи для підвищення їхньої родючості та поліпшення інших корисних властивостей землі; забезпечувати тимчасову консервацію деградованих сільськогосподарських угідь, якщо іншими способами неможливо відновити родючість ґрунтів (ст. 84).

25 жовтня 2001 р. ухвалено чинний Земельний кодекс України, який набув чинності 1 січня 2002 р. [24]. Набуття чинності Земельним кодексом повинно було забезпечити належний рівень охорони та відновлення земель.

Земельний кодекс містить самостійний р. VI, присвячений охороні земель, завданням якої є забезпечення збереження та відтворення земельних ресурсів, екологічної цінності природних і набутих якостей земель (ст. 163). Окремі статті Кодексу присвячено стандартизації і нормуванню в галузі охорони земель та відтворення родючості ґрунтів, рекультивативних порушень земель, консервації техногенно забруднених, малопродуктивних та деградованих земель.

У розвиток положень чинного Земельного кодексу України 19 червня 2003 р. ухвалено закони України «Про охорону земель» № 962–IV [25], «Про державний контроль за використанням та охороною земель» № 963–IV [26]. Так, у Законі України «Про охорону земель» окремі статті присвячено консервації, рекультивативних земель, які є основними заходами відновлення земель. Також приділено увагу стандартизації та нормуванню в галузі використання й охорони земель, розробленню загальнодержавних і регіональних програм використання й охорони земель, економічному стимулюванню впровадження заходів щодо охорони та використання земель, підвищення родючості ґрунтів тощо.

Пріоритетами управління у сфері використання й охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності, відповідно до «Стратегії удосконалення механізму управління у сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними», затвердженої постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання удосконалення управління у сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними» від 7 червня 2017 р. № 413, визнано забезпечення здійснення заходів з охорони земель, збереження і відтворення родючості ґрунтів. Адже окремими завданнями зазначеної Стратегії є запобігання деградаційним процесам ґрунтового покриву, підвищення родючості ґрунтів, а також проведення рекультивативних порушених земель [27].

У результаті аналізу третього (сучасного) періоду правового забезпечення відновлення земель можна дійти висновку, що, незважаючи на значний масив розроблених та ухвалених нормативно-правових актів, через прогалини правового регулювання та невідповідності ухвалених нормативно-правових актів їх реалізації в практичній сфері триває погіршення стану земельних ресурсів.

Висновки. Наприкінці дослідження трьох етапів правового забезпечення відновлення земель варто зазначити, що для різних часів розвитку зазначеного правового забезпечення характерні: запобігання деградації земель, підвищення родючості ґрунтів, проведення рекультивативних порушених земель.

Вважаємо, що охорона та відновлення земель здійснювалися найбільш ефективно протягом першого етапу розвитку правового забезпечення відновлення земель, зокрема протягом реалізації Столипінської земельної реформи.

Список використаних джерел:

1. Булгаков А.О. Правове регулювання раціонального використання і охорони земель в Україні у XX ст.: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 226 с.
2. Земельное право: учебник для вузов / под ред. С.А. Боголюбов. Москва: Норма; Инфра-М, 1998. 412 с.
3. Жариков Ю.Г. Земельное право России: учебник. Москва: Кнорус, 2006. 480 с.
4. Семчик В.І., Кулинич П.Ф., Шульга М.В. Земельне право України: підручн. для студ. юрид. вищ. навч. закл. Київ: Ін Юре, 2008. 600 с.
5. Настольная книга для русских сельских хозяев / сост. А.П. Людоговский, И.Н. Чернопятов, И.А. Стебут, А.А. Фадеев. Санкт-Петербург: тип. Ретгера и Шнейдера, 1875. 944 с.
6. Земельное право: учебник для бакалавров / под ред. Н.Г. Жаворнкова, И.О. Краснова. Москва: Юрайт, 2013. 580 с.

7. Ерофеев Б.В. Земельное право России: учебник. Москва: Юрайт, 2007. 655 с.
8. История земельных отношений и землеустройства: учебник для вузов / под ред. А.А. Варламова. Москва: Колос, 2000. 336 с.
9. Громов Н.А. Закон о землеустройстве от 29 мая 2011 г. Санкт-Петербург, 1912. 343 с.
10. Лісова Т.В. Правове забезпечення землеустрою в Україні: монографія. Харків: ЗАТ "Харківська друкарня № 16". 168 с.
11. Казарезов В.В. О Петре Аркадьевиче Столыпине. Москва: Агропромиздат, 1991. 96 с.
12. Булгаков А.О. Правове регулювання раціонального використання і охорони земель в Україні в ХХ ст: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 20 с.
13. О земле: декрет от 26 октября 1917 г. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР. Т. 1. С. 77.
14. О социализации земли: декрет СНК РСФСР от 19 февраля 1918 г. СУ РСФСР. 1918. № 25. Ст. 346.
15. Конституция УССР от 14 марта 1919 г. Известия ВЦИК Харьковского губревкома. 1920. № 21.
16. Земельний кодекс УСРР від 16 жовтня 1922 р. ЗУ УСРР. 1922. № 51. Ст. 750.
17. Общие основы землепользования и землеустройства от 15 декабря 1928 г. СЗ СССР. 1928. № 69. Ст. 642.
18. Основы земельного законодательства Союза ССР и союзных республик от 13 декабря 1968 г. № 3401–VII. Ведомости Верховного Совета СССР. 1968. № 51. Ст. 485.
19. Земельний кодекс УРСР від 8 липня 1970 р. № 2874–VII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1970. № 29. Ст. 205.
20. О введении в действие Основ законодательства Союза ССР и союзных республик о земле: постановление ВС СССР от 28 декабря 1990 г. № 1252–I. Ведомости Верховного Совета ССР. 1990. № 10. Ст. 129.
21. Земельний кодекс УРСР від 18 грудня 1990 р. № 561–XII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 10. Ст. 98.
22. Про внесення змін і доповнень до Земельного кодексу Української РСР: Закон України від 13 березня 1992 р. № 2196–XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 25. Ст. 354.
23. Про форми власності на землю: Закон України від 30 січня 1992 р. № 2073–XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 18. Ст. 225.
24. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 1389–XIV. Офіційний вісник України. 2001. № 46. Ст. 2038.
25. Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 р. № 962–IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 39. Ст. 349.
26. Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19 червня 2003 р. № 963–IV. Офіційний вісник України. 2003. № 29. Ст. 1432.
27. Деякі питання удосконалення управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними: постановою Кабінету Міністрів України від 7 червня 2017 р. № 413. Офіційний вісник України. 2017. № 51. Ст. 1569.

